

Antons BREIDAKS

LATGALES DZIĻO IZLOKŠŅU NEZILBISKO PATSKAŅU-LĪDZSKAŅU FONEMĀTISKĀ APAKŠSISTĒMA

Latgaļu cilts valodā velāro līdzskaņu palatalizācijas laikā priekšējās rindas patskaņu priekšā sākās būtiskas pārmaiņas arī fonēmu /j, v/ apakšsistēmā. Līdzskaņu palatalizācijas rezultātā līdzās cietajam [v] izveidojās arī mīkstinātais [v']. Fonētiskās sistēmas ietekmē no vidējā mēleņa (mediodorsālā) [j] polarizācijas rezultātā izveidojās divi līdzskaņi: mīkstinātais priekšējais mēlenis (predorsālais) [j'] un cietais mēlenis (postmediodorsālais) [j], kas, salīdzinot ar sākotnējo vidējo mēleni [j], bija atvirzīts atpakaļ (Brejdak, 1972, 33–42; 1982, 81–84; Breidaks, 1974, 133; 1993, 184). Kad aiz līdzskaņiem [j', j, v', v] vārdu gala zilbēs zuda īsie patskaņi, tad šie līdzskaņi tautosillabiskā pozīcijā aiz īsajiem un garajiem patskaņiem un divskaņiem daļēji vokalizējās un kļuva par nezilbiskiem patskaņiem [j̥, j̥̄, v̥, v̥̄]. Šie nezilbiskie patskaņi varēja būt gan galotnes -s priekšā, gan tiešās vārda beigās. Nezilbisko patskaņu [j̥, j̥̄, v̥, v̥̄] kvalitāte bija atkarīga no gala zilbju zudušo īso patskaņu kvalitātes. Ja gala zilbē bija zuduši priekšējās rindas īsie patskaņi [i, e], tad bija mīkstinātie līdzskaņi [j', v'] un tie pārvērtās par [j̥, v̥]. Turpretī, ja gala zilbē bija zuduši vidējās vai pakalējās rindas patskaņi [a, o, u], tad bija cietie līdzskaņi [j, v] un tie pārvērtās par [j̥, v̥] (Breidaks, 1994, 7–8; 1995, 15–16).

Līdzskaņi [j', j, v', v] latgaļu cilts valodā saglabājās tikai zilbes sākumā, kur to kvalitāte (diēzais / vienkāršais) vienmēr bija atkarīga no sekojošo patskaņu un divskaņu kvalitātes. Nezilbisko patskaņu [j̥, j̥̄, v̥, v̥̄] kvalitāte (diēzais / vienkāršais) vārda vidū bija atkarīga no sekojošo līdzskaņu kvalitātes (diēzais / vienkāršais). Tikai tiešās vārda beigās, t.i., fonoloģiskās pauzes priekšā, nezilbisko patskaņu kvalitāte (diēzais / vienkāršais) vairs nebija atkarīga no pozīcijas. Tāpēc šī pozīcija aplūkojamai skaņu grupai [j', j, v', v] un [j̥, j̥̄, v̥, v̥̄] jāatzīst par relevantu un par nezilbisko patskaņu-līdzskaņu fonemātiskās apakšsistēmas pamatvariantiem latgaļu cilts valodā jāatzīst nezilbiskie patskaņi. Minimālo pāru, kuros pretstatīti nezilbiskie patskaņi [j̥] – [j̥̄] un [v̥] – [v̥̄], vēstures izpēte Latgales dziļajās izloksnēs ļauj izdarīt secinājumu, ka latgaļu cilts valodā šo minimālo pāru vēl nebija. Tie izveidojās pēc cilts valodas sairšanas jau atsevišķās izlokšņu grupās sakarā ar sekundāro īso patskaņu, kas bija radušies no garajiem patskaņiem un divskaņiem, zudumu

atsevišķās vārdu formās Latgales dziļajās izloksnēs. Tā kā divu pazīmju – diēzais / vienkāršais – neitralizācijas rezultātā parasti zūd pazīme „diēzais“, mēs varam droši pieņemt latgaļu cilts valodā šādu nezilbisko patskaņu-līdzskaņu fonemātisko apakšsistēmu: /i, u/. Fonēmei /i/ bija šādi varianti: [i], [i̇], [j] un [j']. Fonēmai /u/ bija šādi varianti: [u], [u̇], [v] un [v'].

1. tabula

Fonēmu /i, u/ identifikācijas matrica latgaļu cilts valodā

N. p. k.	Fonēmas	/ <u>i</u> /	<u>u</u> /
	Fonēmu diferenciālās pazīmes		
1.	zemais (augstais)	-	+
2.	diēzais (vienkāršais)	0	0

Vēlāk pēc latgaļu cilts valodas sairšanas jau atsevišķās izloksnēs turpinājās gala zilbju redukcijas process un izloksnēs zuda arī dažās formās vēl saglabājiem primārais īsais [i], kā arī sekundārie īsie patskaņi, kas bija radušies no garajiem patskaņiem un divskaņiem. Tādējādi daļā Latgales izlokšņu vārdformu tiešajās beigās radās nezilbiskie patskaņi [i, u], kas jau tika pretstatīti nezilbiskajiem patskaņiem [i, u]. Līdz ar to daudzās izloksnēs nezilbiskais patskanis [i] un daļā izlokšņu arī nezilbiskais patskanis [u] kļuva par patstāvīgām fonēmām, kas diferencēja vārdformu nozīmi.

Latgales dziļajās izloksnēs līdzskaņi [j', j, v', v] saglabājušies tikai zilbes sākumā un to kvalitāte (diēzais / vienkāršais) ir atkarīga no sekojošo patskaņu un divskaņu pirmā komponenta kvalitātes. Līdzskaņi [j', v'] sastopami tad, ja aiz tiem seko priekšējās rindas patskaņi vai divskaņi, kuru pirmie komponenti ir priekšējās rindas patskaņi, piem.: [j'i] 'viņi', [j'ei] 'viņa', [v'inc] 'viens', [v'eit] 'vīt' Ciblā, Istrā, Nirzā, Pildā, Zvirgzdenē u.c. Turpretī līdzskaņi [j, v] sastopami tad, ja aiz tiem seko vidējās vai pakalējās rindas patskaņi vai divskaņi, kuru pirmie komponenti ir vidējās vai pakalējās rindas patskaņi, piem.: [jys] 'viņš', [jùos] 'viņas', [vyss] 'viss', [vàiņa] 'vaina' Ciblā, Istrā, Nirzā, Pildā, Zvirgzdenē u.c. Visās Latgales dziļajās izloksnēs vārda vidū nezilbisko patskaņu [i, i̇, u,] kvalitāte ir atkarīga no sekojošo līdzskaņu kvalitātes. Nezilbiskie patskaņi [i, u] sastopami tad, ja aiz tiem seko mīkstināts līdzskanis, piem.: [gùoiš] 'gājis', [sùouš] 'šāvis' Ciblā, Pildā, Zvirgzdenē u.c. Nezilbiskie patskaņi [i, u] sastopami tad, ja aiz tiem seko ciets līdzskanis, piem.: [vàirys] 'vairāk', [d'iys] 'dievs' Ciblā, Pildā, Zvirgzdenē u.c. Tātad no fonoloģijas viedokļa gan līdzskaņi [j', j, v', v] zilbes sākumā, gan nezilbiskie patskaņi [i, i̇, u, u] vārda vidū atrodas nerelevantā pozīcijā (Breidaks, 1994, 8; 1995, 15).

Citādi ir ar nezilbiskajiem patskaņiem [j̥, j̥, u̥, u̥] vārda tiešajās beigās Latgales dziļajās izloksnēs. Nezilbiskais patskanis [j̥] pretstatā nezilbiskajam patskanim [j̥] sastopams gandrīz visās Latgales dziļajās izloksnēs, izņemot vairākas izloksnes šā areāla ziemeļos, piem.: [j̥u̥o̥j̥] ‘(tu) jāj’, [kl̥u̥o̥j̥] ‘(tu) klāj’: [j̥u̥o̥j̥] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) jāj’, [kl̥u̥o̥j̥] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) klāj’ Ciblā, Nirzā, Pildā, Zvirgzdenē u.c. Nezilbiskais patskanis [u̥] līdzās nezilbiskajam patskanim [u̥] sastopams gandrīz visās Latgales dziļajās izloksnēs, izņemot vairākas izloksnes šā areāla ziemeļos, piem.: [s̥u̥o̥u̥s̥] ‘šāvis’ un [st̥u̥o̥us̥] ‘stāvs’ Kārsavā, Mērdzenē, Zvirgzdenē u.c. Tomēr minimālos vārdformu pārus nezilbiskie patskaņi [u̥] un [u̥] veido tikai daļā centrālās Latgales izlokšņu, piem.: [st̥u̥o̥u̥] ‘(tu) stāvi’: [st̥u̥o̥u̥] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) stāv’ Galēnos, Preiļos, Silajānos, Vārkavā u.c.; [ḁu̥] ‘(tu) āvi’: [ḁu̥] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) āva’ Preiļos (Breidaks, 1994, 8; 1995, 15–16).

Tā kā līdzskaņu [j', j, v', v] un vārdu vidū esošo nezilbisko patskaņu [j̥, j̥, u̥, u̥] kvalitāte (diēzais / vienkāršais) vienmēr atkarīga no sekojošo skaņu kvalitātes, tad no fonoloģijas viedokļa šāda pozīcija neapšaubāmi ir nerelevanta. Turpretī nezilbiskie patskaņi [j̥, j̥, u̥, u̥] tiešajās vārda beigās, resp., fonoloģiskās pauzes priekšā no sinhroniskā viedokļa nav kādu citu skaņu pozicionāli ietekmētas skaņas, un tieši šie nezilbiskie patskaņi arī veido minimālos vārdformu pārus. Tāpēc Latgales dziļo izlokšņu fonemātiskajā sistēmā nezilbiskie patskaņi [j̥, j̥, u̥, u̥] jāatzīst par fonēmu pamatvariantiem, bet līdzskaņi [j', j, v', v] – par fonēmu kombinatoriski pozicionālajiem variantiem (Breidaks, 1994, 8; 1995, 15–16). Te gan jāpiebilst, ka Latgales dziļo izlokšņu nezilbisko patskaņu-līdzskaņu fonemātiskās apakšsistēmas 1. variantā arī nezilbiskie patskaņi [j̥, u̥] ir fonēmu /j̥, u̥/ kombinatoriski pozicionālie varianti un 2. variantā arī nezilbiskais patskanis [u̥] ir fonēmas /u̥/ kombinatoriski pozicionālais variants.

Mūsu dienās Latgales dziļo izlokšņu nezilbisko patskaņu-līdzskaņu fonemātiskajā apakšsistēmā ir trīs varianti.

Pie 1. varianta pieder šādas izloksnes: Liepna, Vīksna, Viļaka, Balvi, Šķilbēni, Rugāju ziemeļu un centrālā daļa un Tilžas ziemeļu daļa.

Šai variantā ir nezilbiskie patskaņi [j̥, j̥, u̥, u̥] un līdzskaņi [j', j, v', v], bet relevantā pozīcijā fonoloģiskās pauzes priekšā sastopami tikai velārie nezilbiskie patskaņi [j̥, u̥]. Līdzskaņu [j', j, v', v] kvalitāte (diēzais / vienkāršais) zilbes sākumā un nezilbisko patskaņu [j̥, j̥, u̥, u̥] kvalitāte (diēzais / vienkāršais / vārda vidū vienmēr atkarīga no sekojošo skaņu kvalitātes. Tikai nezilbisko patskaņu [j̥, u̥] kvalitāte (vienkāršais nezilbiskais patskanis) vārda beigās, resp., fonoloģiskās pauzes priekšā nav pozicionāli nosacīta, tāpēc tie atzīstami par nezilbisko patskaņu-līdzskaņu fonemātiskās apakšsistēmas pamatvariantiem.

1. varianta fonēmu komentārs dots pēc Šķilbēnu izloksnes materiāliem:

/i/	[i̥]	-	[j̥uoi̥] '(viņš, viņa, viņi, viņas) jāj', [kl̥uoi̥] '(viņš, viņa, viņi, viņas) klāj',
	[j]	-	[jys] 'viņš', [j̥uos] 'viņas',
	[i̥]	-	[g̥uoi̥s] 'gājis', [b'èi̥s] 'bijis',
	[j']	-	[j'èi] 'viņa', [j'i] 'viņi';
/u/	[u]	-	[st̥āu] '(viņš, viņa, viņi, viņas) stāv', [t̥āus] 'tēvs',
	[v]	-	[vuss] 'viss', [vuška] 'aita',
	[u̥]	-	[d'eu̥s] 'devis', [s̥āu̥s] 'šāvis',
	[v']	-	[v'èirs] 'vīrs', [v'îna] 'viena'.

2. tabula

Fonēmu /i̥, u/ identifikācijas matrica. Latgales dziļajās izloksnēs: 1. variants

Nr. p. k.	Fonēmas Fonēmu diferenciālās pazīmes	/i̥	u/
		1.	zemais (augstais)
2.	diēzais (vienkāršais)	0	0

Pie 2. varianta pieder šādas izloksnes: Rugāju dienvidu daļa, Bērzpils, Tilžas centrālā un dienvidu daļa, Baltinava, Gaigalava, Nautrēni, Kārsava, Barkava, Varakļāni, Viļāni, Dricēni, Sakstagals, Makašēni, Bērzgale, Mērdzene, Atašiene, Stirniene, Ozolaine, Rēzna, Zvirgzdene, Cibla, Kaunata, Pilda, Nirza, Brigi, Rundēni, Istra, Līvāni, Rugāji, Āndrupene, Ezernieki, Šķaune, Nīcgale, Kalupe, Aizkalnes dienvidrietumu un austrumu daļa, Aglona, Auleja, Dagda, Asūne, Liksna, Višķi, Naujene, Izvalta, Krāslava un Skaista.

Šai variantā ir nezilbiskie patskaņi [i̥, i̥, u̥, u̥] un līdzskaņi [j', j, v', v], bet relevantā pozīcijā fonoloģiskās pauzes priekšā sastopami tikai nezilbiskie patskaņi [i̥, i̥, u̥], tāpēc tie atzīstami par fonēmu pamatvariantiem.

2. varianta fonēmu komentārs dots pēc Nautrēnu izloksnes materiāliem:

/i/	[i̥]	-	[j̥uoi̥] '(viņš, viņa, viņi, viņas) jāj', [kl̥uoi̥] '(viņš, viņa, viņi, viņas), klāj',
	[j]	-	[jys] 'viņš', [Lat'v'ejys] 'Latvijas' (gen. sing.);
/i̥/	[i̥]	-	[j̥uoi̥] '(tu) jāj', [kl̥uoi̥] '(tu) klāj',
	[j']	-	[j'âmā] '(viņš, viņa, viņi, viņas) ņēma', [j'èi] 'viņa', [j'i] 'viņi';
/u/	[u]	-	[d'îus] 'dievs', [st̥uou] '(viņš, viņa, viņi, viņas) stāv',
	[u̥]	-	[b̥l̥uou̥s] 'blāvis', [p̥l̥uou̥s] 'plāvis', [s̥uou̥s] 'šāvis',
	[v]	-	[ž'èiva] 'dzīva', [l̥àiva] 'laiva', [v̥àd'ât] 'vaidēt',
	[v']	-	[ž'èiv'ä] 'dzīve', [s̥àuv'ä] 'sauja', [v'èirs] 'vīrs', [v'înc] 'viens'.

Pie 3. varianta pieder šādas izloksnes: Galēni, Ružina, Preiļi, Silajāni, Kapīni, Vārkava un Aizkalnes ziemeļu un centrālā daļa.

Šai variantā ir nezilbiskie patskaņi [j̄, ī, ū,] un līdzskaņi [j', j, v', v], bet relevantā pozīcijā fonoloģiskās pauzes priekšā sastopami tikai nezilbiskie patskaņi [j̄, ī, ū,], tāpēc tie atzīstami par fonēmu pamatvariantiem.

3. tabula

Fonēmu /j̄, ī, ū/ identifikācijas matrica Latgales dziļajās izloksnēs: 2. variants

Nr. p. k.	Fonēmas Fonēmu diferenciālās pazīmes	/j̄/	ī	ū/
		1.	zemais (augstais)	-
2.	diēzais (vienkāršais)	-	+	0

3. varianta fonēmu komentārs dots pēc Preiļu izloksnes materiāliem:

/j̄/	{	[j̄] – [j̄uoi] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) jā’, [kl̄uoi] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) klāj’,
		[j] – [jys] ‘viņš’, [j̄ios] ‘viņas’, [paņejys] ‘paniņas’;
/ī/	{	[ī] – [j̄uoi] ‘(tu) jā’, [kl̄uoi] ‘(tu) klāj’,
		[j'] – [j'ei] ‘viņa’, [j'i] ‘viņi’, [j'ānā] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) ņēma’;
/ū/	{	[ū] – [st̄uou] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) stāv’, [āu] ‘(viņš, viņa, viņi, viņas) āva’, [ž̄ējus] ‘dzīvs’,
		[v] – [vyss] ‘viss’, [ž̄ējva] ‘dzīva’;
/ū/	{	[ū] – [st̄uou] ‘(tu) stāvi’, [āu] ‘(tu) āvi’, [d̄eūs] ‘devis’, [kr̄uouš] ‘krāvis’, [pl̄uouš] ‘plāvis’,
		[v'] – [v'ējrs] ‘vīrs’, [ž̄ējv'ā] ‘dzīve’.

4. tabula

Fonēmu /j̄, ī, ū, ū/ identifikācijas matrica Latgales dziļajās izloksnēs: 3. variants

Nr. p. k.	Fonēmas Fonēmu diferenciālās pazīmes	/j̄/	ī	ū	ū/
		1.	zemais (augstais)	-	-
2.	diēzais (vienkāršais)	-	+	-	+

ФОНЕМАТИЧЕСКАЯ ПОДСИСТЕМА НЕСЛОГОВЫХ ГЛАСНЫХ-СОГЛАСНЫХ В ГЛУБОКИХ ГОВОРАХ ЛАТГАЛИИ

Резюме

Уже в латгальском племенном языке только неслоговые гласные могли наличествовать в релевантной позиции, следовательно они являлись основными вариантами фонем. Согласные типа [j, v] являлись

комбинаторно-позиционными вариантами фонем. Правда, в некоторых позициях и неслоговые гласные являлись комбинаторно-позиционными вариантами фонем. В латгальском племенном языке в фонематической подсистеме неслоговых гласных-согласных наличествовали две фонемы /i̥, u̥/.

В современных глубоких говорах Латгалии только неслоговые гласные могут наличествовать в релевантной позиции, следовательно они являются основными вариантами фонем. Согласные типа [j, v] являются комбинаторно-позиционными вариантами фонем. Правда, в некоторых позициях и неслоговые гласные являются комбинаторно-позиционными вариантами фонем. В современных глубоких говорах по набору фонем в подсистеме неслоговых гласных-согласных наличествуют 3 варианта: в первом варианте – фонемы /i̥, u̥/, во втором варианте – фонемы /i̥, i̥, u̥/ и в третьем варианте – фонемы /i̥, i̥, u̥, u̥/.

Literatūra

Breidaks A., 1974, Latgaliešu tautas dziesmu fonētikas jautājumi, – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, Nr. 10, 1974, 127–136.

Breidaks A., 1993, The development of the subsystem of consonants in the Latgalian tribal language, – *Linguistica Baltica*, II, 1993, 183–187.

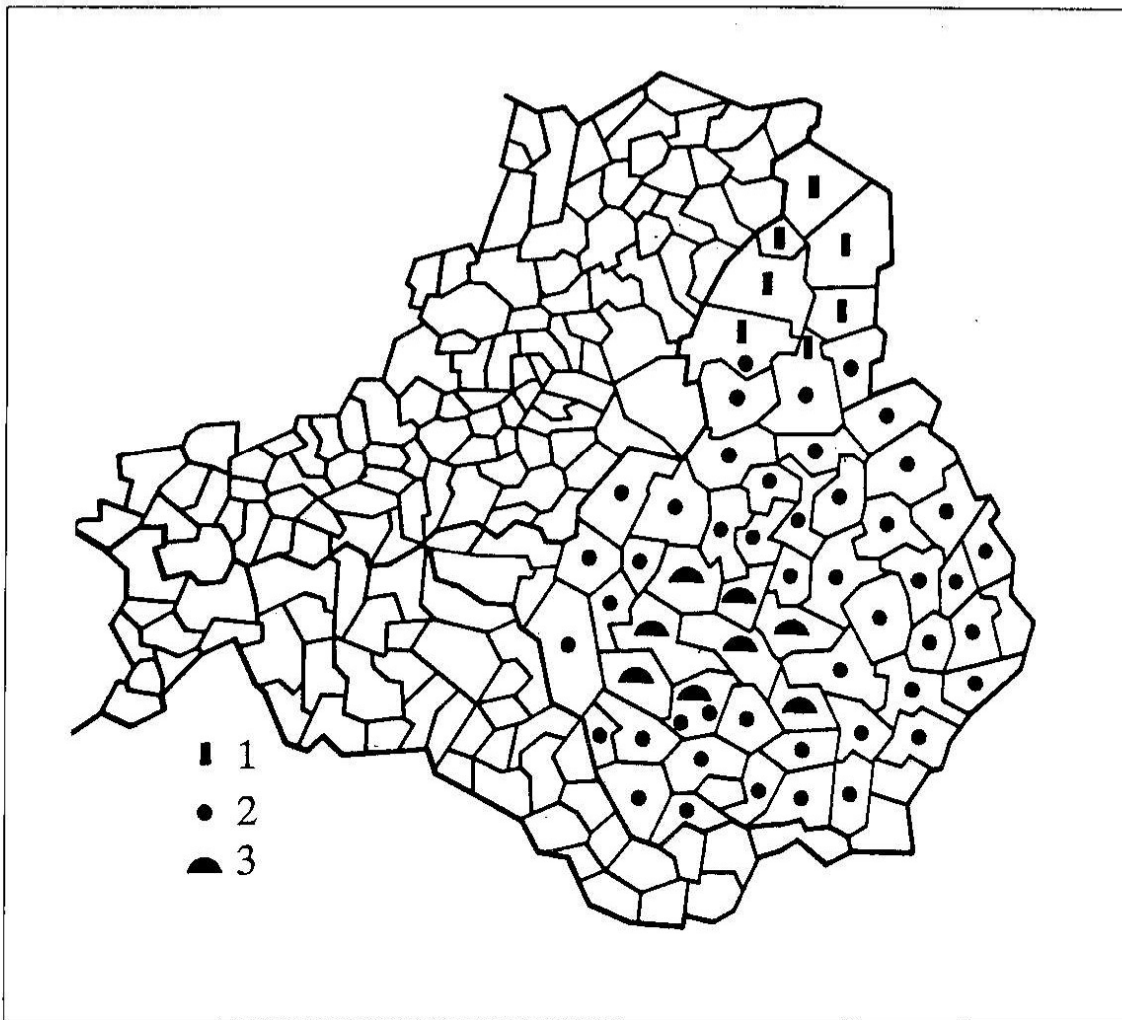
Breidaks A., 1994, Nezilbisko patskaņu *i̥, i̥, u̥, u̥* izcelsme latgaļu cilts valodā un to fonoloģiskais statuss, – Jono Kazlauskos diena: Istorinēs gramatikos dalykai, Konferencijos programa ir tezēs (Vilnius, 1994 m. lapkričio 4 d.), Vilnius, 1994, 7–8.

Breidaks A., 1995, Latgales dziļo izlokšņu nezilbisko patskaņu-līdzskaņu fonemātiskā apakšsistēma, – VII Starptautiskais baltistu kongress 1995. g. 13.–15. jūnijā, Referātu tēzes, Rīga, 1995, 15–16.

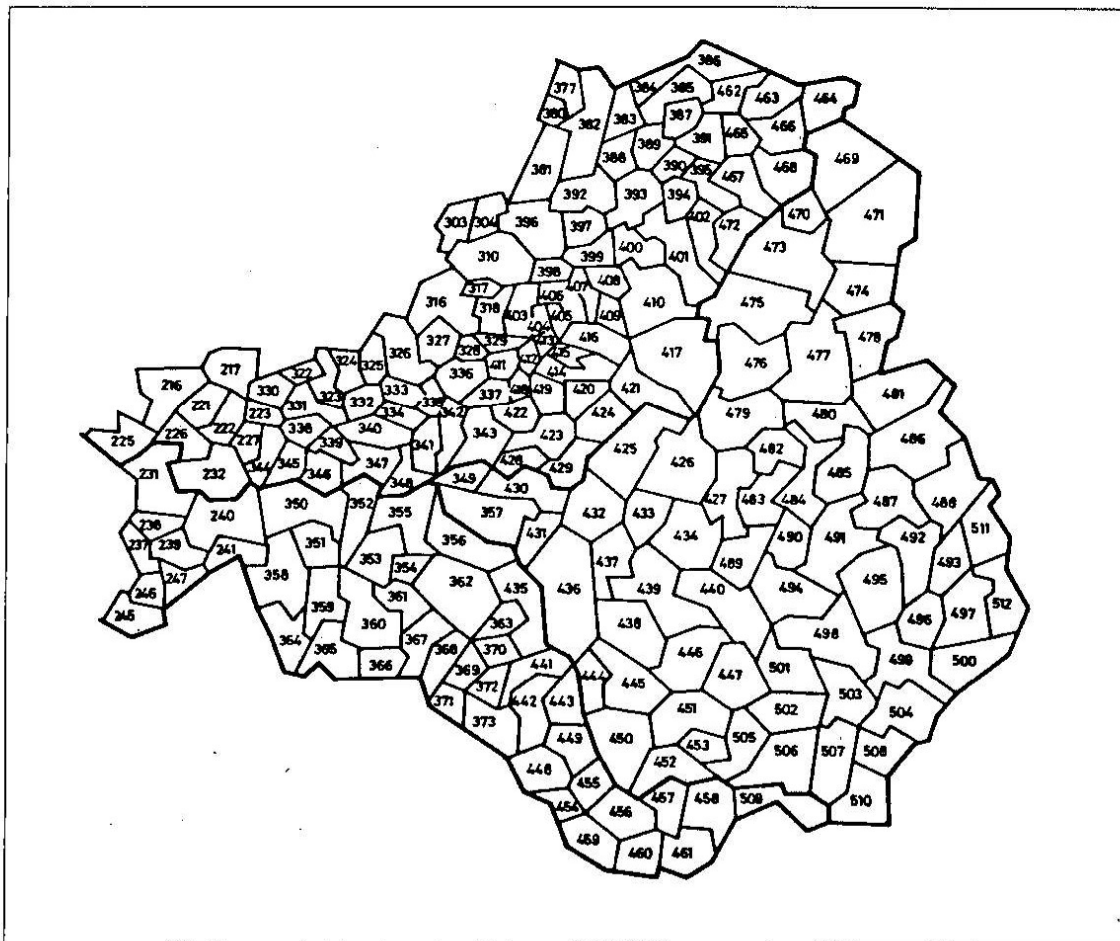
Brejdak 1972 – Брейдак А. Некоторые вопросы истории консонантизма и развитие фонологической системы согласных в говорах Латгалии, – *Baltistica*, I priedas, 1972, 33–53.

Brejdak 1982 – Брейдак А. Б. Некоторые особенности фонематической подсистемы согласных в глубинных говорах Латгалии, – Балто-славянские исследования, Москва, 1982, 81–88.

Aglona	447	Λ	Izvalta	505
Aizkalne	446		Kalupe	445
Andrupene	498		Kapiņi	501
Asūne	504		Kārsava	481
Atašiene	432		Kaunata	495
Auleja	502		Krāslava	506
Baltinava	478		Liepna	469
Balvi	473		Līksna	450
Barkava	425		Līvāni	436
Bērzgale	485		Makašēni	484
Bērzpils	476		Malta	494
Biķernieki	453		Mērdzene	486
Brigi	511		Naujene	452
Cibla	488		Nautrēni	480
Dagda	503		Nīcgale	444
Dricēni	482		Nirza	493
Ezernieki	499		Ozolaine	490
Gaigalava	479		Pasiene	512
Galēni	434		Pilda	492
Indra	510		Preiļi	439
Istra	497		Rēzna	491

1. karte.
Latgales dziļo izlokšņu
nezilbisko patskaņu-lī-
dzskaņu fonemātiskās
apakšsistēmas varianti
(1.-3.).

2. karte.
Austrumlatvijas
izlokšņu numerācija.
Atšifrēta Latgales dziļo
izlokšņu numerācija.

Robežnieki	508	Šķilbēni	474
Rudzēti	437	Tilža	477
Rugāji	475	Varakļāni	426
Rundēni	496	Vārkava	438
Ružina	489	Višķi	451
Sakstagals	483	Vīlaka	471
Silajāņi	440	Viļāni	427
Skaista	507	Viksna	470
Stirniene	433	Zvirgzdene	487
Šķaune	500		